

УДК: 94(477):856.8 "16/17"

МІРОНОВА І.С.

Миколаївський навчально-науковий інститут Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Міронова Ірина Сергіївна (1976 р.н.). У 1998 р. закінчила історичний факультет Миколаївського державного педагогічного інституту. Кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін МННІ ОНУ імені І.І. Мечникова. Тема наукового дослідження – *“Історія української пошти другої половини XVII – початку XX століття”*.

РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВО-ПОЛЬОВОЇ ПОШТИ В УКРАЇНІ (XVIII-XIX СТ.)

На основі джерельних та архівних матеріалів, у статті розглядається діяльність військово-польової пошти України в XVIII-XIX ст. Особлива увага приділяється російсько-турецьким війнам, які дали значний поштовх до розвитку польової пошти на землях колишньої Гетьманщини.

On the bases of the sources and archival materials at the article the activity of the artil-field post in Ukraine at the XVIIIth century – the XIXth century is examined. The special attention is given to the Russian-Turkish wars, that gave the push to the development of the field post at the territory of the former Getmanshiny.

Діяльність військово-польової пошти в Україні бере свій початок із другої половини XVII ст. У наступні століття вона набула подальшого розвитку в зв'язку із проведенням численних війн на території України і багата цікавими фактами і подіями, що заслуговують на увагу сучасників. Питанням розвитку та діяльності поштового зв'язку в Україні присвятили свої праці дослідники В. Бізіна, В. Мухін, В. Мороз, П. Дюков та ін. [1]. У своїх роботах автори виклали основні віхи виникнення, становлення й розвитку поштового зв'язку на території України. Проте, згадана проблема у працях вітчизняних істориків не отримала належного висвітлення. Саме цю прогалину намагається заповнити автор статті.

Протягом XVIII ст. відбулося чотири російсько-турецькі війни (1710-1713 рр., 1735-1739 рр., 1768-1774 рр., 1787-1791 рр.). За винятком першої з них (війни 1710-1713 рр., яка земель теперішньої Одещини торкалась лише побіжно), всі вони мали безпосереднє відношення до території сучасної Одеської області.

Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. польова пошта не набула належного визнання на

українських землях, польові поштамти створювалися лише в міру необхідності. Це було пов'язано з тим, що російська армія не була підготовлена до війни в умовах південних степів. Вказана війна стала для росіян практично першим серйозним досвідом ведення бойових дій у причорноморських степах. Це стосувалося і території між Південним Бугом та Дністром – так званої “Очаківської області” або “Ханської України” (народна назва). Російське командування тоді мало слабкі уявлення про населення цього краю (керівництво в Петербурзі було переконано, що “землі ці порожні, окрім Очакова”), шляхи сполучення, джерела води тощо. Не існувало детальних карт регіону [2].

Швидкому створенню малоросійського поштамту належним чином сприяла російсько-турецька війна 1768-1774 рр. У 1765 р. був виданий короткий наказ П.О. Румянцева, за яким обер-поштмейстерська контора в Києві перетворилася в поштамт з передачею йому всіх губернських контор і поштових станцій на території України [3]. Одночасно київським зв'язковим доручалося підтримувати зв'язок з військовими листоношами в армії фельдмаршала

П.О. Румянцева [4]. Прикордонний поштамт влаштовувався як нова контора, яка здійснювала зв'язок із Туреччиною.

В 1769 р. був виданий указ Сенату про обов'язкове надання коней кур'ерам Військової колегії поштовими станами київського тракту [5]. Крім пошти і кур'ерів, на поштові станції цього тракту покладалося перевезення артилерійського знаряддя [6]. Після закінчення російсько-турецької війни, з 1776 р., почали налагоджуватися регулярні поштові відносини між двома державами [7]. Поштові станції київського тракту повинні були виділяти по 15 коней для кур'ерів, які їхали із Петербурга і назад до головнокомандуючого армією князя В.В. Голіцина і графа П.О. Румянцева, а також повинні були ремонтувати за свій рахунок дороги, мости і гаті [8].

Серед українського населення території Гетьманщини і Запоріжжя термін “польова пошта” до середини XVIII ст. не вживався. Він був занесений у дану місцевість російськими військами. Створення польових поштамтів під час воєн мало тут свої особливості. В 1770 р. на всіх влаштованих поштових станціях були поставлені доглядачі із військових канцеляристів для записування подорожніх і пакетів, за чим спостерігали самі паланки.

В 1771 р. у випадку посилення військових дій Кримської експедиції князя В. Долгорукого, в якій брали участь запорожці, з'явилася потреба збільшення поштових ліній. Для з'єднання Січі з постом на р. Кильчені при “Барвиничній стінці”, Кош влаштував у Самарській паланці нові поштові станції: 1) в урочищі Жуковському; 2) в урочищі Богдановому; 3) у гирлі р. Опалихи в зимівнику отамана Шрама Звоневського куреня; 4) на р. Кильчені при “Барвиничній стінці” поблизу зимівника Петра Рябого. На кожній станції було поставлено по п'ять козаків з двома конями з фуражем і провіантом на три місяці.

У березні 1772 р. сильне наводнення р. Самари змусило змінити цю лінію і поставити станції в наступних урочищах: 1) у Сорокових могилах поблизу “Попасних буераків” (недалеко від Кодака); 2) на р. Малій Тернівці поблизу зимівника військового писаря Глоби; 3) у гирлі річки Опалихи біля Шрамового броду. На цих станціях знаходилося по 6 козаків і по 12 коней [9].

В 1775 р., по закінченню військової кампанії, коли турецькі фортеці Кінбурн, Керч, Єнікале, Таганрог і Азов перейшли у володіння Росії, граф П.О. Румянцев-Задунайський наказав Кошу влаштувати для поштового спілкування 2-ї армії з військами, що знаходились біля Кінбурна, сім поштових станцій. Вони розташовувалися у напрямку від Запоріжжя до Микитина, далі йшли до роти Верблюжки, звідки були станції Новоросійської губернії. Таким чином, запорізькі поштові станції були влаштовані в Петровій, Водяній, Саксаганській, Каменецькій, Базавлуцькій, Чортомлицькій і Микитинській слободах.

Командуючий військами, розміщеними в Новоросії, князь О.О. Прозоровський повідомив Кіш, що за розпорядженням П.О. Румянцева від 17 березня 1775 р. дана поштова лінія продовжується до Кременчука. При цьому він вимагав, щоб відстань між станціями була не менше 10 і не більше 30 верст і на кожному стані знаходилося по 10 козаків і 10 коней [10].

Пізніше дорога до Кінбурна була перекладена із Січі до “Олександр-шанця” (сучасний Херсон). Дорога була розділена на такі поштові станції: 1) у Січі; 2) у Тернівці в зимівнику козака Павлюка; 3) на р. Інгульці у козака Головка; 4) на р. Інгульці у козака Шульги; 5) на р. Інгульці в Білих Криницях; 6) на р. Інгульці в городищі; 7) в Олександр-шанці; 8) на р. Білозерці; 9) на переправі біля Голої Пристані.

27 квітня 1775 р. у Запоріжжі була влаштована остання поштова лінія:

1. По дорозі до Кременчука в місцях, розташованих від кордону Новоросійської губернії в с. Зибкому, були влаштовані поштові станції: 1) у Курячій балці; 2) на р. Водяній, яка впадає в Інгулець; 3) у Кривому Розі на р. Саксагані; 4) на р. Інгульці; 5) біля Кисляковців у зимівнику козака Окатога; 6) на р. Інгульці біля Гергельського пришибу; 7) на р. Інгульці в зимівнику козака Шульги; 8) на р. Інгульці в Білих Криницях; 9) на р. Інгульці в городищі; 10) в Олександр-шанці. На кожній станції знаходилося по 5 козаків і 10 коней;

2. По дорозі від Полтави до Керчі були створені поштові станції: 1) у Кильчені; 2) у Новоселиці; 3) на р. Терсі; 4) на р. Верхній Терсі; 5) у Ганчулі; 6) у гирлі Кам'янки; 7) у фортеці Захар'ївській; 8) на Бердах до Петровської станції.

Розташування цієї поштової лінії було визначено в ордері П.О. Румянцева: “Маючи цілковиту потребу у влаштуванні найпрямішої звідси [з Полтави] комунікації через фортецю Петровську (фортеця св. Петра на Азовському морі, біля Бердянська, заснована в 1770 р., колишня станиця Азовського козачого війська) до набутих у Криму фортець Керч і Єнікале, що визнав я за зручну і найближчу відстань, поставити поштові до зазначеної фортеці Петровської станції і на кожній по 20 кінних малоросійських козаків...”. З метою влаштування в даних місцях літніх і зимових помешкань для поштових козаків, П.О. Румянцев дозволив вирубати потрібну кількість лісу.

Це було написано 28 квітня 1775 р., отримано на початку травня, а через місяць у цих землях почали поряdkувати вже без запорожців [11].

У результаті наступної російсько-турецької війни 1787-1791 рр. більшість території Півдня України була визволена від турецького ярма, що надало потужного поштовху для економічного розвитку краю і всієї України.

Особливістю післявоєнного періоду кінця XVIII ст. було те, що російський уряд з'єднав Росію з Україною і містами Криму новими поштовими лініями. В 1794 р. Кубань із Ставрополем, Ростовом, Анапою і Керчю з'єднували три поштові дороги, вихідним місцем яких було місто Катеринодар. Ставропільський і ростовський тракти не становили будь-яких перешкод. Таманський тракт, який вів до Керчі й Анапи, перетинався спочатку рукавом Протокою, потім двома ахданізькими гирлами, і, нарешті, з боку Анапи – Бугазьким гирлом і з боку Керчі Керченською протокою.

На всіх трьох поштових трактах військо утримувало із своїх прибутків 25 станцій і на них 150 трійок коней, придатних для поштової гоньби. Поштові станції були розташовані в степових просторах, поза населеними місцями, що було пов'язано із кормом для коней. Поштові приміщення були надто скромні. За виключенням притулку, нагрітого обіду, проїжджаючий даремно шукав там інших дорожніх зручностей.

Перший штат польовим поштовим закладам, які отримали назву польових поштамтів, був наданий у 1799 р. одночасно із загальним штатом для всього поштового відомства. За цим штатом польовий поштамт складався із поштмейстера, його помічника, канцеляриста і 6 поштарів [12].

Найбільш широкого розвитку діяльність польової пошти досягла у Вітчизняну війну 1812 р. У протиборстві з Росією французький уряд важливе місце відводив Україні. Чіткого плану повоєнного устрою України французький уряд не мав. Існували загальні проєкти відновлення української державності в межах центральних земель під безпосереднім управлінням Наполеона. Окраїнні землі планувалося віддати союзникам як плату за допомогу у війні з Росією: Туреччині – Крим і Чорноморське узбережжя, Австрії – Волинь, а недавно створеному герцогству Варшавському – західноукраїнські землі.

На території України під час війни бойові дії велися на Волині, на півночі вздовж Прип'яті, на південному заході й півдні. Були зміцнені фортифікаційні споруди у Києві, Акермані, Тернополі, Севастополі, Одесі та в інших містах. У Житомирі та Мозирі були створені укріплені табори. За розпорядженням уряду були сформовані добровільні козацькі полки та інші військові загони [13]. Великого значення під час ведення військових операцій надавалося пошті.

Для польового поштамту при великій діючій армії в 1812 р. було видано Положення, яким був визначений у всіх подробицях порядок пересилання польовою поштою казенної і приватної кореспонденції [14]. На чолі польового поштамту був поставлений польовий поштдиректор, якому були підпорядковані всі чиновники і поштарі польової пошти, які заміщалися поштовим департаментом. Поштовий

департамент постачав польового поштдиректора всіма матеріалами і приналежностями, необхідними для проведення поштових операцій. У веденні польового поштдиректора знаходилися постійні і тимчасові станції, які влаштовувалися для спілкування з російськими прикордонними поштовими закладами. Головне керівництво над польовою поштою належало черговому генералу армії, який затверджував розклад кількості коней на польових станціях, видавав подорожні, визначав дні і години відправлення казенної кореспонденції, дозволяв прийом на польову пошту приватної кореспонденції, спостерігав за діяльністю польових поштових закладів, за витратою асигнованих сум і т.п. Казенна кореспонденція приймалась у польовому поштамті для відправлення поштою або естафетою із головного чергування, через яке роздавалася отримана польовою поштою приватна кореспонденція. Пересилання приватної кореспонденції, крім польового поштамту, суворо заборонялося. У всьому іншому поштові операції польового поштамту виконувалися на основі внутрішніх поштових постанов. Нагорода за втрачену на польовій пошті кореспонденцію видавалася із загальних поштових доходів [15].

У російсько-турецьку війну 1828 р. нижчі чини діючої армії були звільнені від уплати поштових зборів за пересилання листів до їхніх родичів всередині Російської імперії. З інших чинів, які належали до складу армії і до головної квартири, бралася за листи плата від кордону Російської імперії по внутрішній поштовій таксі [16].

Положення про Польовий поштамт 1812 р. слугувало зразком для влаштування польових поштових закладів і в наступні часи. 5 грудня 1846 р. було видане нове Положення про польове поштове управління, в якому було викладено попереднє з деякими доповненнями і змінами [17]. За новим Положенням, до складу польового поштового управління, крім поштдиректора, поштамту при головній квартирі і поштових станцій, ввійшли також польові поштові відділення, які відкривалися при корпусах і загонах. Переписка нижчих чинів з родичами, які знаходилися в межах Російської імперії, була звільнена від оплати ваговим збором (спочатку така пільга була надана нижчим чинам в 1828 р.) [18].

На основі Положення 1846 р., при головній квартирі діючої армії був створений польовий поштамт [19]. Згідно циркуляру поштового департаменту від 6 червня 1849 р., кореспонденція вносилася в "снурові" книги з позначкою "в діючу армію" [20].

У тих випадках, коли будь-який корпус отримував наказ діяти самостійно, при ньому влаштовувався окремий польовий поштамт під керівництвом польового поштмейстера за зразком головного польового поштамту. Обов'язки чергового генерала стосовно такого

поштамту виконував начальник корпусного штабу.

Перед останньою російсько-турецькою війною в 1876 р. були затверджені правила “Про управління поштовою частиною при арміях”, згідно із якими польові пошти влаштувалися при великих військових з'єднаннях, а також у часи маневрів військ [21]. Згідно із правилами, посади чергового генерала армії і польового поштдиректора були замінені посадами керівника штабу армії і керівника польового поштового управління, а польовий поштамт з підвідомчими йому закладами – польовим поштовим управлінням, польовою поштовою конторою і польовими поштовими відділеннями. Польові поштові станції в районі розташування армії були підпорядковані керівнику польового поштового управління, на військових дорогах – завідувачому відділом пошт і телеграфів у польовому управлінні. До пересилання польовою поштою були допущені всі види внутрішньої поштової кореспонденції, за виключенням закритих пакетів і посилок без ціни. Разом з тим, на польову поштову кореспонденцію були розповсюджені внутрішні поштові правила і такси [22].

Влаштування польової пошти за правилами 1876 р. на практиці виявилось, однак, не досить задовільним. Незадовільність поштових відносин в останню російсько-турецьку війну обумовлювалася, головним чином, відсутністю правильної організації польової пошти в мирні часи. У результаті невідповідності особистого складу і необхідних приналежностей польової пошти, в розпорядження військового керівництва можливо було відправити лише обмежене число поштових чинів, які і повинні були організувати польові поштові сполучення ще по відкритті кампанії. Така невідповідність і поспішність у влаштуванні польової пошти мали своїм наслідком те, що кореспонденція доходила в діючі загоны зовсім пізно.

З оголошенням мобілізації відбувалося скорочення чинів із складу поштово-телеграфного відомства. Для підготовки військових польових поштових робітників у мирний час встановлювався запас учнів, на утримання яких кожного року видавалося по 60 тис. руб. Із асигнованих сум для польових поштово-телеграфних установ можна було придбати поштовий інвентар, який зберігався при місцевих поштово-телеграфних установах. Обоз для польових поштових установ готувався головним Інтендантським управлінням і знаходився в мирний час разом із військовим обозом при різних частинах військ.

Оскільки досвід війни переконав, що мати справну польову пошту у військовий час можливо, лише потурбувавшись її влаштуванням у мирний час, то 26 лютого 1890 р. було затверджено нове Положення про польову

пошту, за яким організація польових поштових закладів була покладена на обов'язки головного управління пошт і телеграфів [23].

Згідно Положенню, для відправлення в армію польовими поштовими конторами приймалася така кореспонденція: а) казенні листи: прості і з документами і грошові пакети; б) приватні листи: прості (закриті – вагою не більше одного фунта і відкриті), грошові і відкриті цінні пакети; в) казенні і приватні вузли із дзвінкою монетою; г) прості бандерольні відправлення. Крім того, в поштово-телеграфних установах Російської імперії для відправлення в армію приймалися газети (пересилалися за такою для тимчасових видань) і приватні посилки без ціни вагою не більше шести фунтів. У польових поштових конторах для відправлення із армії приймалися посилки з речами померлих людей вагою не більше одного пуда.

Прості закриті листи вагою до двох лотів і відкриті листи на поштових бланках без штемпеля пересилалися безкоштовно: а) із поштово-телеграфних установ Російської імперії, якщо були адресовані на ім'я чинів армії і установ, які при ній знаходились, і б) із польових поштових контор від чинів армії, якщо були здані в ці контори через уповноважених здавачів.

Приватні посилки, які відправлялися в армію, приймалися відкритими для огляду вкладених речей. У них дозволялося пересилати чай, тютюнові вироби, медикаменти в сухому вигляді, оптичні, математичні і хірургічні інструменти, креслярські й письмові приналежності, білизну і всі предмети одягу, взуття, спорядження і озброєння. Посилки з предметами озброєння з мундирною і сюртучною парою, з верхнім одягом, не виключаючи хутрових і речей, що не промокають, приймалися вагою і більше шести фунтів, але за умови, щоб у кожній посилці було не більше одного із числа названих предметів [24].

20 липня 1900 р. було затверджено Положення головного управління пошт і телеграфів, згідно якому депеші військового міністерства відправлялися з надписом “за військовими обставинами”. Плата за телеграми відбувалася із надзвичайного кредиту інтендантського кошторису; за депеші, які передавалися в Санкт-Петербург – головним інтендантським управлінням; за депеші, які передавалися до військово-окружних центрів – окружними інтендантськими управліннями [25].

В 1902 р. у губерніях Одеського військового округу був проведений військово-кінний перепис [26]. У цьому ж році на основі ст. 104 Статуту про військову повинність були влаштовані міські військові присутствія [27].

Отже, російсько-турецькі війни XVIII-XIX ст., які мали безпосереднє відношення до території Півдня України і які втягували до ведення військових дій українське населення і козаків, зокрема, дали поштовх до розвитку польової

пошти на землях колишньої Гетьманщини. Особливого значення набуло створення в 1765 р. графом П.О. Румянцевим-Задунайським мало-російського поштамту. Але для подальшого заволодіння землями України російський уряд не оминув і таку важливу структуру, як пошта, завдяки якій він з'єднував Росію з Україною новими поштовими лініями. Хоча, на думку автора, це дало позитивний поштовх для подальшого розвитку поштової структури в Україні.

Ведення військових дій з Францією під час Вітчизняної війни втягувало українське населення в орбіту бойових дій. Великого значення під час ведення військових операцій надавалося польовій пошті. Окремого самостійного розвитку українська військова пошта в XIX ст. не набула, оскільки була

підлеглою російському Поштовому департаменту і виконувала всі його постанови і розпорядження. Поштові установи були пов'язані лініями, в першу чергу, з Петербургом, Москвою і, нарешті з Київською поштовою конторою. Встановлені під час Вітчизняної війни Положення і правила стосовно польової пошти набували чинності під час ведення будь-яких бойових дій. Постійно вдосконалюючись, польова пошта, однак, мала певні недоліки. Незадовільність поштових відносин обумовлювалася, головним чином, відсутністю правильної організації польової пошти в мирні часи. З огляду на це, в кінці XIX ст. велика увага приділялася організації польової пошти в мирний час, про що було вказано в новому Положенні про польову пошту 1890 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бизина В.Г. Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта). – К.: [Б.в.], 2000. – 91 с.; Мухін В., Мороз В., Дюков П., Іванов В., Юрій В. Від гінця до Інтернету. Нариси з історії української пошти. – К.: [Б.в.], 2002. – 327 с.
2. Гончарук Т.Г. Військові операції на території сучасної Одещини під час російсько-турецьких війн XVIII ст. – Одеса: Астропринт, 2002. – С. 3-5.
3. ЦДДА м. Києва. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.724. – Арк.1-5.
4. Там само. – Спр.2104. – Арк.1; Спр.2230. – Арк.1.
5. Там само. – Спр.3382. – Арк.1.
6. Там само. – Спр.3390. – Арк.1.
7. Вигилев А.Н. История отечественной почты. – М.: Радио и связь, 1990. – С. 300.
8. ЦДДА м. Києва. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.3369. – Арк.1.
9. Скальковський А. История Новой Сечи или последнего коша запорожского. – В 3-х ч. – Ч. I. – Одесса: Типография А. Шульце, Ланжероновская ул., д. Карузо № 36, въ Одессе, 1885. – С. 249-250.
10. Там само. – С. 255.
11. Там само. – С. 256-257.
12. ПСЗ. – № 18938.
13. Борисенко В.Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX століття: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1998. – С. 387-389.
14. ПСЗ. – № 24975. – 1812. – 27 января.
15. Министерство внутренних дел. Исторический очерк. Приложение второе. Почта и телеграф в XIX столетии. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1901. – С. 113.
16. Там само. – С. 114.
17. ПСЗ. – № 20670. – 1846. – 5 декабря.
18. Министерство внутренних дел. – С. 114.
19. ДАХО. – Ф.82. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.11-12; ДАМО. – Ф.87. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.59-60.
20. ДАМО. – Ф.87. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.66-66зв.
21. ПСЗ. – № 56550. – 1876. – 5 ноября.
22. Министерство внутренних дел. – С. 114-115.
23. Там само. – С. 115-116.
24. ДАМО. – Ф.87. – Оп.1. – Спр.904. – Арк.39-39зв.; ДАХО. – Ф.82. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.102.
25. ДАХО. – Ф.82. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.49.
26. ДАМО. – Ф.87. – Оп.1. – Спр.102. – Арк.43.
27. Там само. – Арк.22.